

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” DIN CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ
ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE „ISIDOR TODORAN”

BISERICILE CREȘTINE ÎN GERMANIA NAZISTĂ
(1933-1945)

- TEZĂ DE DOCTORAT -
- REZUMAT -

Coordonator științific:

PR. PROF. UNIV. DR. GABRIEL-VIOREL GÂRDAN

Doctorand:

Pr. Claudiu-Ionuț Boia

CLUJ-NAPOCA

2024

Cuprins

Listă de abrevieri	5
1. Prolegomene	6
1.1 Argument	7
1.2 Metodologia, limitele și structura lucrării	8
1.3 Stadiul actual al cercetării	13
1.4 Fondul documentar	20
2. Creștinismul în Germania (1919-1933) – Republica de la Weimar	22
2.1 Republica de la Weimar	22
2.2 Biserica Catolică în Republica de la Weimar	27
2.3 Organizarea Bisericii Protestante din Germania Republicană	33
2.4 Partidul Muncitoresc German Național-Socialist (NSDAP) – scurt istoric	44
3. Bisericile creștine în perioada de consolidare a puterii Partidului Nazist (1933 – 1935)	50
3.1 Hitler cancelar – opt săptămâni de speranță	50
3.2 Concordatul cu Vaticanul	58
3.2.1 Motivația, negocierea și ratificarea Concordatului	63
3.2.2 Conținutul și analiza Concordatului	77
3.3 Reichskirche	84
3.3.1 Fenomenul Deutsche Christen – Creștinii Germani	88
3.3.2 Constituția Reichskirche	100
3.3.3 Alegerile pentru Episcopul Reichskirche	119
3.3.4 Alianța de Urgență a Pastorilor - Pfarrernotbund	125
3.4 1934 – „Anul deziluziilor”	133
3.4.1 Implementarea Concordatului	133
3.4.2 Reichskirche și Bekennende Kirche (Biserica Mărturisitoare)	149

3.5	Concluzii	187
4.	Bisericile creștine în „Epoca de aur” a Germaniei Naziste (1935-1939)	191
4.1	Biserica Mărturisitoare și Ministerul Afacerilor Bisericii	191
4.1.1	Sinodul Confesional de la Augsburg	195
4.1.2	Ministerul Afacerilor Bisericii și funcțiile sale	197
4.1.3	Comitetele Bisericești și schisma Bisericii Mărturisitoare	200
4.1.4	Alegerile bisericești și persecuția Bisericii Mărturisitoare	210
4.2	Mit Brennender Sorge – Cu îngrijorare arzătoare	215
4.2.1	Episcopii Catolici și Guvernul Nazist	219
4.2.2	Enciclica Papei Pius al XI-lea – Mit Brennender Sorge (Cu îngrijorare arzătoare)	225
4.3	Deconfesionalizare, persecuții, colaborare și supunere	231
4.3.1	Deconfesionalizare și subminare – SS și Gestapo	232
4.3.2	Biserica Protestantă în ultimii ani de pace, 1938-1939	244
4.3.3	Biserica Catolică și politica externă a Germaniei (1938-1939)	252
4.4	Concluzii	257
5.	Bisericile creștine din Germania în timpul Războiului (1939-1945)	260
5.1	Biserica Protestantă în vreme de Război	261
5.2	Biserica Catolică din Germania în timpul Războiului	269
5.3	Eugenia Nazistă și opoziția Bisericilor Creștine	276
5.4	Antisemitismul nazist și răspunsul Bisericilor Creștine din Germania	284
5.5	Biserica Ortodoxă din Germania Nazistă	289
	Concluzii	294
	Bibliografie	298
	ANEXE	314

Cuvinte cheie: Bisericile creștine, Germania nazistă, *Reichskirche*, Biserica Mărturisitoare, Vatican, Adolf Hitler, Partidul Nazist, Creștinii Germani, Biserica Catolică, Biserica Protestantă.

„Dorim să fie clar că nu avem nicio intenție de a incrimina poporul german. Știm că Partidul Nazist nu a fost adus la putere de un vot majoritar al poporului. [...] Dacă poporul german ar fi acceptat docil programul nazist, nu ar fi fost necesare trupele SA, nici lagărele de concentrare și nici Gestapo-ul”¹.

Aceste cuvinte au fost rostite de către prim-procurorul american Robert H. Jackson în pledoaria de deschidere a Tribunalului Militar Internațional de la Nürnberg, la 21 noiembrie 1945. În ciuda faptului că ele au fost rostite într-un context istoric fără precedent, rămân, chiar și după aproape 80 de ani de la sfârșitul ororilor războiului, un punct de plecare pentru orice cercetare istorică a acelor vremuri. Literatura de specialitate abundă de analize, relatări, documente și conspirații despre Germania nazistă și, mai ales, despre Cercul de putere din jurul lui Adolf Hitler. Încă se mai scrie mult despre acest subiect și, credem noi, se va mai scrie încă mulți ani de acum înainte, ceea ce este foarte bine. Prin inițiativa noastră de cercetare, ne propunem să ne înscriem și noi în acest val al analizelor fenomenului nazist. Nu vizăm un demers istoriografic general, ci ne propunem să oferim o analiză din perspectiva istoriei bisericești.

Ne aflăm în punctul în care majoritatea celor care au trăit acele evenimente au plecat dintre noi. Mărturiile lor au fost consemnate meticolos și analizate în profunzime. Generațiile care vin după noi au dreptul să cunoască tot ceea ce s-a întâmplat atunci, nu doar ca informație, ci și ca lecție pentru viitor. Părintele Profesor Gabriel-Viorel Gârdan, în studiul introductiv la volumul *Ghid pentru studiul Istoriei Bisericești*², spunea că, Istoria Bisericii Creștine ne oferă posibilitatea să ne lărgim propria noastră experiență în Hristos prin părtășia la experiența celor din trecut. În acest fel, arătăm nu doar că onorăm eforturile de mântuire a celor dinaintea

¹ IMT, Blue Series, vol. II, Nürnberg, 1947, 21 Noiembrie 1945, pp. 102-103.

² Gabriel-Viorel GÂRDAN, „Cunoaștere și autocunoaștere sau despre necesitatea studierii istoriei bisericești”, în Justo L. Gonzales, *Ghid pentru studiul Istoriei Bisericești*, trad. Cezar Login și Gabriel-Viorel Gârdan, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2010, p. 11.

noastră, ci că ne înscriem în *Trupul tainic al Bisericii*, ca membri atemporali ai *Bisericii Biruitoare*.

Suntem conștienți de faptul că facem parte din Biserica Ortodoxă Română și că cercetarea noastră se ocupă cu precădere de Biserica Romano-Catolică și Protestantă din Germania, fapt care ar putea ridica întrebări de genul: La ce ne folosește nouă să știm ce au făcut *celelalte* Biserici? Cum ne ajută pe noi ortodocșii experiența *altor* creștini?

Înainte să răspundem la acest fel de întrebări, credem că ar fi bine să ne amintim că, până nu demult, românii ortodocși au trăit o jumătate de secol sub un regim autoritar, persecutor și ateu, care și-a pus foarte mult amprenta asupra conștiinței religioase a unor generații întregi. La 30 de ani de la căderea regimului comunist, încă nu ne-am regăsit cadența spiritualității autentice ortodoxe și, încă, încercăm să înțelegem *cum* și *de ce* Biserica s-a comportat într-un fel sau altul în acea perioadă, iar membri ei au reacționat în mod diferit în fața provocărilor stăpânirii politice autoritare.

Argument

Subiectul tezei noastre este unul asupra căruia istoricii s-au raportat foarte diferit în decursul anilor. Am identificat în parcurgerea bibliografiei, trei mari curente motivante, pe baza cărora s-au realizat lucrările despre raportul dintre Biserică și Stat în Germania nazistă. Primul curent este cel memorialistic, întâlnit, cu precădere, în scrierile primilor ani de după Război. Acest curent este unul marcat de un subiectivism accentuat, fiind influențat aproape de fiecare dată de experiențele celor care au trăit persecuțiile și ororile naziștilor, dar au supraviețuit. Al doilea curent este cel conspirativ sau ideologic, tipic perioadei Războiului Rece și promovat încă în mediile seculare, în care urmărind agenda politică, s-au conceput lucrări izvorâte din rațiuni propagandistice menite să legitimizeze o opțiune sau alta. Pe cel de-al treilea curent l-am numit documentar, pentru că în realizarea cercetărilor s-au folosit cu precădere, ca sursă bibliografică principală, documente oficiale din perioada administrației naziste cu obiectivul clar de a expune faptele istorice și, atât cât este omenește posibil, de a decanta adevărul istoric, cu cât mai multă acuratețe.

Demersul nostru am dori să îl înscriem pe această traiectorie documentară. În lucrarea noastră ne propunem să punem în valoare experiența celor care au simțit pe propria piele nazismul, argumentând spusele lor cu dovezile documentare pe care le avem la dispoziție, fără însă să scuzăm sau să acuzăm în vreun fel, explicând și înțelegând foarte bine contextul istoric în care s-au petrecut faptele.

Este necesar să mai menționăm faptul că în lucrările istoricilor români acest subiect este foarte lacunar tratat, iar în ceea ce privește istoria bisericească, el este aproape ignorat. De aceea, credem noi, o astfel de cercetare este foarte necesară pentru cei care vor să înțeleagă atât ceea ce a însemnat cu adevărat nazismul pentru creștinii din Germania, precum și modul în care Biserica a încercat să supraviețuiască aceluia regim totalitar. Pe de altă parte, analiza propusă încearcă să decripteze particularitățile raporturilor dintre statul totalitar și Biserică, în general, vulnerabilitățile cărora Biserica trebuia să le facă față într-un context de inferioritate în care, adesea, a fost supusă unor măsuri abuzive.

Metodologia, limitele și structura lucrării

Fiind vorba despre o cercetare istorică, metodele folosite sunt cele specifice: metoda diacritică, metoda analitică, metoda sintetică și metoda comparativ-analitică. Am insistat, ori de câte ori a fost cu putință, asupra relațiilor de cauzalitate a evenimentelor și am menționat, de asemenea, consecințele acestora. Așadar, analiza contextuală (cauză-eveniment-consecințe) a fost un principiu metodologic pe care am încercat să-l implementăm cu consecvență, bazându-ne pe mărturii documentare, multe inedite, din surse arhivistice și din materiale editate. Nu putem ignora faptul că perspectiva de cercetare este cea a istoriei bisericești. În acest sens, așa cum am menționat și în introducere, ținem cont de misiunea Bisericii în societate, ne raportăm la principiul hristologic, integrând datele istorice în realitatea eshatologică pe care orice istoric bisericesc trebuie să o aibă în vedere atunci când analizează faptele și cursul istoric al Bisericii. Biserica actualizează lucrarea de mântuire în societate și, în același timp, deschide lumea spre realitățile eshatologice.

Scopul lucrării este acela de a prezenta situația Bisericilor creștine din Germania nazistă, constrânse să-și desfășoare misiunea pastorală într-un mediu politic din ce în ce mai autoritar, inflexibil și conflictual, iar pe de altă parte, de a contribui la înțelegerea resorturilor care influențează raporturile dintre Biserică și statul totalitar în general.

Obiectivele generale pe care le-am vizat în cercetarea noastră sunt următoarele:

1. Identificarea fondului documentar care să permită reconstrucția istoriografică a unei imagini cât mai apropiată de realitatea istorică a subiectului abordat în cercetarea doctorală;
2. Prezentarea într-o manieră diacronică și într-o perspectivă contextuală (cauză-eveniment-consecințe) a evoluției raporturilor dintre Biserică și stat în Germania nazistă;

3. Identificarea cauzelor și a formelor măsurilor antireligioase pe care naziștii le-au cunoscut și le-au aplicat;
4. Urmărirea modului în care Bisericele creștine din Germania au încercat să se acomodeze/adapteze la noile realități politice, sociale și culturale ale celui de-al Treilea Reich și să-și desfășoare activitatea în acest context;
5. Ilustrarea impactului politicilor naziste asupra misiunii Bisericilor creștine într-o societate care a cunoscut schimbări dramatice și care s-a confruntat cu orori inimaginabile;
6. Identificarea și înțelegerea modului în care Bisericele creștine din Germania nazistă au făcut opoziție la regimul lui Hitler și a impactului acestei opoziții asupra politicilor totalitare ale statului.

Limitele cercetării noastre sunt determinate de mai mulți factori. În primul rând, amintim de limite de ordin tehnic, dictate de faptul că această lucrare este o cercetare doctorală, care trebuie să se încadreze în limitele temporale impuse de durata programului doctoral. O altă limită de cercetare este aceea a perioadei și a spațiului geografic asupra cărora ne aplecăm în analiza noastră. Pentru a păstra acuratețea conținutului cu tema enunțată în titlul lucrării, ne vom limita în special la faptele istorice care s-au petrecut în limitele teritoriale ale Germaniei Naziste așa cum le regăsim în perioada 1933-1939. Pentru perioada 1939-1945, când teritoriul Germaniei s-a extins prin cuceririle din Cel De-al Doilea Război Mondial, ne vom limita doar la analiza vieții Bisericii din Reich-ul istoric, lăsând analiza aspectelor din teritoriile ocupate pentru o viitoare cercetare. O altă limită de cercetare este dictată de fondul documentar. Este de menționat faptul că perioada istorică supusă analizei noastre abundă de material documentar și de arhivă. Acesta, însă, nu poate fi analizat în totalitate într-un singur demers de cercetare. Am identificat, credem noi, cele mai importante documente din arhive pentru abordarea propusă, dar suntem conștienți că au mai rămas multe alte documente pe care nu le-am putut identifica sau la care, din motive obiective sau de securitate, nu am avut acces.

Cuprins

Lucrarea am structurat-o pe 5 capitole, dispuse cronologic și în același timp păstrând o logică tematică. Pe tot parcursul redactării am păstrat linia centrală de expunere a faptelor istorice în raport cu tema enunțată, anume aceea a relațiilor dintre stat și Bisericele creștine din Germania nazistă.

Primul capitol, *Prolegomene*, este unul tehnic, de introducere, în care ne argumentăm alegerea temei, ne expunem limitele și metodologia de cercetare și analizăm stadiul actual al cercetării la nivelul literaturii de specialitate din țara noastră și de limbă română, dar mai ales la nivelul cercetării literaturii de specialitate aflate în circulație internațională. O parte importantă a acestui prim capitol este analiza fondului documentar. Aici ne-am oprit asupra principalelor surse de arhivă și am menționat provocările ridicate de analiza acestora.

Capitolul al doilea este unul de contextualizare, în care expunem sintetic perioada republicană a Germaniei de la finalul Primului Război Mondial și până la accederea la putere a lui Adolf Hitler. Considerăm că este necesar să parcurgem acest capitol, chiar dacă iese din perioada de cercetare, întrucât perioada pre-nazistă a Germaniei a fost cea care a generat multe din crizele care vor influența succesul programului ideologic naționalist-socialist și vulnerabilitatea Bisericilor Creștine în fața regimului totalitar condus de NSDAP și Adolf Hitler.

Al treilea capitol analizează prima perioadă a guvernării naziste așa numita „perioada de consolidare a puterii”. Acest capitol este cel mai generos ca număr de pagini, întrucât de această perioadă a depins foarte mult modul în care Bisericile creștine și Guvernul nazist au relaționat până în anul 1945. Această parte a cercetării noastre este caracterizată de o analiză mai amănunțită a încercărilor Bisericilor creștine din Germania de a se adapta la noua realitate politică și socială și, mai ales, de a-și găsi unitatea administrativă și dogmatică în cadrul unui regim ideologic cu pretenții hegemonice pe toate planurile.

Capitolul al patrulea expune provocările vieții Bisericilor Creștine din „Epoca de aur” a guvernării naziste (1935-1939). Atenția noastră a fost canalizată spre analiza modului în care comunitățile creștine au încercat să trăiască și să se afirme în contextul unui regim nazist, pe de o parte, foarte popular, iar pe de altă parte din ce în ce mai autoritar, inflexibil și conflictual.

Ultimul capitol, al cincilea, analizează perioada Celui De-al Doilea Război Mondial și activitatea Bisericilor Creștine din Germania angrenată în război. Perioada 1939-1945 este una foarte complexă din punctul de vedere al evenimentelor și al succesiunii rapide a acestora. Pentru a menține cadrele asumate ale cercetării, ne-am oprit doar asupra acelor evenimente petrecute pe teritoriul inițial al Reich-ului German, fără să avem în vedere teritoriile încorporate sau cucerite. Am fost preocupați mai ales de impactul pe care războiul l-a avut asupra misiunii Bisericilor creștine în societatea germană. În cadrul acestei ultime părți din lucrare am aruncat o privire critică și asupra anti-semitismului din societate și din Biserică, dar și asupra unor

măsurile draconice implementate de regimul nazist sub umbrela Războiului, inclusiv la adresa Bisericilor. Nu am ignorat Biserica Ortodoxă, chiar dacă din punct de vedere contextual, ea nu a reprezentat un interes major în dinamica Germaniei naziste. Situația acesteia poate servi la înțelegerea fenomenului totalitar în raport cu Biserica Ortodoxă din România și ne poate deschide noi linii de cercetare, sau cel puțin poate nuanța mai bine analizele incriminatoare la adresa Bisericii.

Finalul cercetării este dedicat concluziilor, expunerii bibliografiei și a anexelor. Bibliografia am structurat-o pe mai multe ramuri începând cu documentele de arhivă, menționând atât indicele tematic precum și indexul dosarelor, iar pentru documentele de arhivă disponibile digital am menționat și legătura web. Colecțiile de documente editate sunt grupate într-o altă secțiune a bibliografiei, însumând și cele disponibile în variantă online. Ultimele două secțiuni ale bibliografiei sunt rezervate lucrărilor de specialitate, cărți și articole, publicate atât în format tipărit cât și în format digital. Documentele de arhivă precum și o mare parte din colecțiile documentelor editate, sunt în limba germană, iar documentele *Tribunalului Militar Internațional de la Nürnberg* sunt în limba engleză. Majoritatea lucrărilor consultate sunt în limba engleză și germană.

Fondul documentar

Motivat de recomandările părintelui profesor coordonator și de predilecția spre documentul istoric, promovată de școala de istorie bisericească de la Cluj, am acordat o foarte mare atenție fondului documentar. Am folosit colecții de documente editate și documente inedite provenite din fondurile de arhivă din Germania și din alte țări. Amintim aici dosarele de arhivă provenite din Arhiva Federală Germană – *Bundesarchiv*, Arhiva Bisericii Evanghelice din Germania – *Evanghelisches Zentralarchiv in Berlin*, Arhiva Karl Barth – *Karl Barth Archiv in Basel* și Arhiva Bisericească din Stuttgart – *Landeskirchliches Archiv Stuttgart*. Este important de menționat faptul că accesul în aceste arhive a fost unul foarte dificil, întrucât perioada studiilor doctorale a coincis cu Pandemia de COVID-19, în care prezența fizică în Arhivă a fost practic imposibilă. Ne-am folosit, în acest context, foarte mult de tehnologia informației, reușind, printr-o colaborare foarte bună cu *Bundesarchiv* din Berlin, să primim, electronic toate documentele de arhivă necesare studiului. O provocare foarte mare a fost aceea a identificării surselor de arhivă relevante, întrucât atât *Bundesarchiv*, cât și *Evanghelisches Zentral Archiv in Berlin* au trecut în ultima perioadă printr-un amplu proces de reorganizarea, redistribuind dosarele de arhivă în noi colecții cu indexări diferite de cele pe care le-am regăsit în lucrările de specialitate publicate anterior anului 2000. În acest sens, considerăm că

cercetarea noastră aduce o noutate substanțială subiectului tratat, nu doar pentru istoriografia din România, dar și pentru cercetarea istorică internațională, pentru că am actualizat trimerile documentelor, facilitând analiza lor pentru viitoare demersuri științifice. Practic, pentru prima dată, într-o cercetare documentară axată pe acest subiect, cel puțin pentru istoriografia de limba română, sunt făcute trimeri la sursele documentare reorganizate și actualizate.

În cele ce privesc aspectele legate de relația Bisericii Catolice cu Germania nazistă, am apelat la documentele editate ale episcopilor germani, cuprinse în colecțiile editate de către Bernhard Stasiewski și Ludwig Volk, *Akten deutscher Bischöfe über die Lage der Kirche, 1933-1945*, precum și la documentele Ministerului de Externe ale Reichului care vizau relația Germaniei cu Vaticanul. Din nefericire, nu am avut posibilitatea de a consulta documentele din arhiva Vaticanului, din mai multe motive. Cercetarea arhivei Papei Pius al XII-lea, deschisă pentru o scurtă perioadă între 2019-2020, a fost afectată de pandemia COVID-19, ceea ce a dus la suspendarea demersurilor de cercetare, iar durata studiilor doctorale nu ne-ar fi permis să extindem cercetarea și spre aceste fonduri documentare.

Un alt fond documentat, foarte util pentru demersul nostru, a fost cel al Tribunalului Internațional de la Nürnberg, pe care am l-am avut la dispoziție în totalitate prin *Library of Congress, USA* și fondul de arhivă al Generalului Donovan, disponibil prin bunăvoința Universității Cornell din Ithaca, New York.

Am dispus, cu generozitate și de colecții de documente editate, multe fiind disponibile în variantă digitală în Biblioteca Facultății de Teologie din Claremont, California – *School of Theology at Claremont, California*, care ne-a permis accesul nelimitat la aceste lucrări.

Concluzii

După aproape 80 de ani de la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial care a dus la căderea regimului nazist, Al Treilea Reich rămâne încă un subiect de actualitate pentru istorici, nu doar datorită suferințelor pe care acest regim le-a adus Germaniei și Europei, ci și prin complexitatea metodelor folosite în planul de acaparare a puterii absolute și de manifestare a dorinței de a stăpâni și subjuga întreaga lume. Cercetarea noastră și-a propus să expună într-o manieră apropiată de obiectivitate, ancorată în contextul istoric, modalitatea prin care Bisericile creștine au conviețuit cu regimul totalitar condus de către Adolf Hitler. Cunoașterea aspectelor care au determinat politicile naziste aplicate Bisericilor creștine precum și a modalităților de implementare a acestor politici este determinantă pentru înțelegerea *fenomenului* care a fost Partidul Nazist din Germania.

Faptul că poporul german a purtat greutatea înfrângerii din Primul Război Mondial, fiind nevoit să trăiască într-un regim democratic republican, apărut practic peste noapte, a dus la apariția și dezvoltarea unei dorințe de reafirmare, atât pe plan politic, cât și social, cultural și, chiar, bisericesc. Partidul Nazist, cu un cinism care a fost o constantă în toți cei 24 de ani de existență, a reușit să exploateze aceste vulnerabilități și să le mascheze în idealurile nostalgice ale Marelui Reich German din vremea lui Bismarck și, chiar, din vremea Sfântului Imperiu Roman de neam germanic.

Ca parte din națiunea germană, Biserica Protestantă și Biserica Catolică nu au fost străine de toate aceste probleme și regrete. Pentru a înțelege, spre exemplu, complexitatea relațiilor și diversitatea instituțională a Bisericii Protestante din Germania, este necesar să mergem până în epoca Reformei și să vedem cât de strâns legate erau Biserica și statul în acea perioadă. Organizarea Bisericii Protestante după principiul teritorial și după cel al Conducătorului Statului, i-a permis dezvoltarea pe mai multe paliere și în ritmuri diferite de la zonă la zonă și de la comunitate la comunitate. În anul 1933, la aproape 400 de ani de la moartea lui Luther, Biserica Protestantă din Germania era un conglomerat de comunități religioase unite cu adevărat doar prin apartenența la Reformă. Încercările din perioada Republicii de la Weimar de a încheia o administrație federativă, care să poată fi o voce pentru toți creștinii protestanți germani, au slăbit și mai mult ideea de unitate, fapt ce a fost foarte abil exploatat de către Adolf Hitler și membrii Partidului Nazist. Faptul că în sinea lor, protestanții își doreau o comunitate evanghelică unitară, o arată ușurința cu care au acceptat planul naziștilor de a crea *Reichskirche*, colaborând serios la scrierea unei Constituții și la implementarea normelor ce erau definite de aceasta. Ce nu au înțeles liderii evanghelici atunci a fost faptul că Hitler nu-și dorea doar o biserică a Reich-ului funcțională, ci își dorea o *Reichskirche* după asemănarea Partidului Nazist, care să încorporeze ideologia național-socialistă în mesajul Evangheliei.

Biserica Catolică, pe de altă parte, a tratat cu aceeași bună credință inițiativa naziștilor de a garanta și de a proteja interesele creștinilor catolici germani prin negocierea și semnarea Concordatului din anul 1933. Cerințele lui Hitler au fost cunoscute de la început, anume renunțarea la orice implicare politică a Bisericii Catolice în cel de-al Treilea Reich. Vaticanul, având deja experiența negocierilor cu Italia lui Mussolini, a înțeles că este un tribut pe care trebuie să-l plătească în contul unui regim totalitar. Dacă vedem conținutul și analiza Concordatului din 1933, putem afirma, fără frica de a greși, că în ansamblul lui acesta a fost favorabil Bisericii Catolice pe toate planurile. Din nou, ce nu au putut anticipa nici catolicii

germani, a fost tocmai lipsa de angajament a regimului nazist, care în scurt timp s-a transformat în amenințare și opresiune.

Dacă ar fi să caracterizăm în vreun fel viața religioasă a Germaniei din 1933, aceasta ar fi cel mai bine enunțată de expresia „diversitate religioasă”. Nu doar în raporturile dintre Biserica Protestantă și cea Catolică, care împreună cuprindeau peste 95% din populația de 65 de milioane de germani, dar și în raporturile dintre luterani, reformați și unitarieni, la fel cum putem observa o diversitate în opinii între catolicii germani și ierarhia de la Vatican. Pentru episcopii catolici din Germania, frica de un nou *Kulturkampf* ca în vremea lui Bismarck era foarte reală. Chiar dacă anterior anului 1933, aceștia s-au arătat reticenți față de violența mișcării naziste, după accederea legală la putere a lui Adolf Hitler nu au avut altă alternativă decât să caute pârghii de cooperare cu Statul nazist.

În ceea ce privește Biserica Protestantă, constatăm că aceasta a fost cea mai afectată de ideologia nazistă, fiind în permanență în conflict pe toate planurile. A existat un conflict administrativ, prin alegerea lui Ludwig Müller ca episcop al Reichului, dar și un conflict doctrinar, prin ascensiunea *Creștinilor Germani*. Toate aceste situații de criză au avut, însă, și un efect benefic pentru Biserica Protestantă. Aceasta, în toată diversitatea caracteristică, a reușit să realizeze un crez comun ce nu a mai fost posibil din perioada Reformei, Mărturisirea de la Barmen și apariția *Bisericii Mărturisitoare*. Chiar dacă nu a fost niciodată pe deplin funcțională, așa cum și-au dorit-o în 1934 opozanții lui Müller de la Barmen, *Bekennende Kirche* a fost baza renașterii Bisericii Evanghelice, după 1945, și a vindecării acesteia de elementele ideologiei naziste.

În toate aceste aspecte, este necesar să menționăm și faptul că toate s-au întâmplat în Germania locuită de germanii care-și doreau prosperitate și pace. Atât liderii Bisericii Protestante, cât și episcopii catolici, precum și membrii acestor Biserici erau germani, cu dragoste pentru națiunea lor, cu răni care trebuiau vindecate și, așa cum am amintit mai sus, cu nostalgia unu trecut glorios care a fost *furat* în Primul Război Mondial. La toate aceste probleme, oricât de greu ar fi să acceptăm acest lucru, Partidul Nazist și Adolf Hitler au venit cu răspunsuri rapide și satisfăcătoare. Al Treilea Reich s-a debarasat de discuțiile democratice și de disputele partinice ale Republicii de la Weimar, oferind germanului de rând doar certitudini demonstrate ideologic. Au identificat vinovații – evreii, bolșevicii, francmasonii și toți cei care nu erau de rasă ariană, oferind noi idealuri precum: sângele german, pământul german, dreptul divin al Germaniei de a conduce lumea și, nu în ultimul rând, *Führerul* – liderul providențial, salvatorul. Aparatul de propagandă al NSDAP, dublat de eficacitatea instituțiilor

de forță precum SA, SS și Gestapo, a transformat în scurt timp Germania într-un imens lagăr de reeducare ideologică.

Pentru Bisericile creștine a fost foarte greu, dacă nu chiar imposibil, să iasă din toată această realitate, întrucât acestea nu erau rupte de contextul în care trăiau. Când vorbim azi de faptul că Bisericile din Germania nazistă nu au făcut o opoziție mai hotărâtă față de guvernarea lui Hitler nu trebuie să uităm că în componența Bisericii erau aceleași persoane care formau și statul german. La nivelul comunității, statul și Biserica se contopesc în masa populației pe care ambele instituții se construiesc. Liderii Bisericii au fost, la rândul lor, cetățeni germani care depindeau, în viața de zi cu zi, de reușita statului de a governa. Acesta poate fi un răspuns pentru faptul că de foarte puține ori, Adolf Hitler, ca persoană politică, a fost criticată de către Biserică. De cele mai multe ori, atât Biserica Protestantă cât și Biserica Catolică a văzut în Führer pe cel care poate rezolva conflictele din societate și, chiar, din Biserică. Dacă ne referim, spre exemplu, la cazul pastorului Martin Niemöller, unul dintre cei mai vocali opozanți ai *Reichskirche*, putem vedea că, până în momentul în care a fost închis în lagărul de la Dachau, ca *prizonier personal al lui Hitler*, acesta nu a negat legalitatea sau dreptul de guvernare al lui Hitler sau al Partidului Nazist. Aceeași situație o regăsim și în cazul Bisericii Catolice, care atât prin vocea episcopilor din Germania, cât și prin cea a Papei Pius al XI-lea, a protestat față de încălcarea flagrantă și repetată a Concordatului, dar nu și față de complicitatea lui Hitler. Toată această iluzie a *Principiului Führerului* a fost posibilă și datorită faptului că Partidul Nazist nu a fost un monolit, așa cum se vedea din afară. Au existat mai multe cercuri de putere, în jurul lui Hitler, fiecare fiind condus de dorința de a acapara cât mai multă putere, în detrimentul celorlalți și de a primi validarea lui Hitler. Dacă ar fi să găsim o mai bună ilustrare a guvernării naziste din perioada 1933-1939, aceasta ar putea fi caracterizată ca un regim feudal oligarhic, avându-l în centru pe Führer și idealul naționalist-socialist înțeles în moduri foarte diferite, dar întotdeauna într-o cheie de putere absolută.

A fost nevoie de oroarea Războiului pentru ca societatea germană și Bisericile din Germania să vadă adevărata față a nazismului și această trezire nu s-a produs imediat. Primii ani ai războiului au fost plini de entuziasm. *Wehrmacht*-ul german mășăluia nestingherit prin Europa, ajungând în 1941, să controleze, prin cucerire sau alianțe, aproape toate țările de pe bătrânul continent. Setea de putere, cruzimea față de evrei și tot ce nu era arian, secătuirea poporului pentru o cauză care nu mai era deloc nobilă și nebunia tot mai vădită a unui Führer delirant, au trezit în Biserică un minim de curaj prin care s-a făcut cât se putea face pentru salvarea celor care erau vinovați de a nu fi naziști. Desigur, că în ceea ce privește Holocaustul

și Eutanasia sau barbaria trupelor SS din teritoriile ocupate, există impresia că Biserica ar fi putut face mai mult.

La nivel instituțional, Bisericile creștine din Germania nu au putut face mai multă opoziție în perioada războiului, cel puțin nu fără repercusiuni dintre cele mai nefaste. Aici trebuie să avem în vedere misiunea soteriologică pe care Biserica o are în societate și la nivel personal. Scopul propovăduirii Evangheliei este acela de a oferi omului posibilitatea mântuirii, iar acest scop este mai important decât orice, chiar decât viața sau onoarea personală. O opoziție fermă în numele dreptății sociale, care să pună în pericol șansa de mântuire a unui suflet, nu este de dorit de la o Biserică creștină, oricare a fi ea. În acest plan de analiză, istoria bisericească are un avantaj față de istoria seculară. Ea vede istoria nu ca pe o succesiune temporară de evenimente bazate pe acțiuni și reacțiuni, ci ca pe o parte integrantă din planul veșniciei lui Hristos. Pentru credincioșii germani din perioada regimului nazist, activitatea neîntreruptă a Bisericilor creștine, chiar și prin concesii, subordonare sau colaborare, a fost fundația pe care, după 1945, și-au putut reconstrui viețile și conștiințele. Fără constanta Evangheliei care s-a auzit în cel de-al Treilea Reich până în ultima clipă a existenței lui, ideologia nazistă și nebunia hitleristă ar fi pustiit cu totul națiunea germană și, poate, civilizația europeană.

Bibliografie

Documente de arhivă

Bundesarchiv – Arhiva Federală Germană

- Partei-Kanzlei - NS 6/215; 216; 884.
- Kanzlei Rosenberg - NS 8/184; 257.
- Persönliche Adjutantur des Führers und Reichskanzlers – NS 10/34.
- Reichsorganisationsleiter der NSDAP – NS 22/415.
- Hauptarchiv der NSDAP – NS 26/1240.
- Reichsfinanzministerium – R 2/5023.
- Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete – R 6/85.
- Reichskanzlei – R 43-II/ 150; 151; 153a; 154; 155; 155a; 156; 157; 160; 161; 161a; 162; 163; 163a; 169; 174;176;176a; 177; 177a; 178; 179; 181; 525; 591a; 1392.

- Reichssicherheitshauptamt – R 58/266; 5420; 5424; 5547b; 5781a; 5781b; 5781c; 5801a; 5846a; 5905; 7255; 7621.
- Stahlhelm, Bund der Frontsoldaten e.V. – R 72/307; 1883.
- Sammlung Schumacher – R 187/245a.
- Reichsministerium des Innern – R 1501/21233.
- Reichsjustizministerium – R 3001/20050; 20131.
- Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung – R 4901/2511; 2514.
- Reichsministerium für die kirchlichen Angelegenheiten – R 5101/ 27; 28; 23173; 23502;

Karl Barth Archive, Basel

- KBA 9233.21, <https://kba.karl-barth.ch/objects/21133>;
- KBA 9233.66, <https://kba.karl-barth.ch/objects/21272>;
- KBA 9233.332, <https://kba.karl-barth.ch/objects/22614>;
- KBA 16320, <https://kba.karl-barth.ch/objects/88095>;
- KBA 9234.145, <https://kba.karl-barth.ch/objects/23767>;
- KBA 16397, <https://kba.karl-barth.ch/objects/23810>;
- KBA 9235.135, <https://kba.karl-barth.ch/objects/26475>;
- KBA 9233.139.141, <https://kba.karl-barth.ch/objects/32436>.

Evangelisches Zentralarchiv in Berlin

- EZA 1/346; 1138; 1339; 1340; 1349; 1350; 1359; 1488; 1572; 2086; 2630; 2867; 3210.
- EZA 7/2772; 4146; 4148.
- EZA 633/17; 18; 19; 20; 21; 22; 626.
- EZA 50/35; 67; 114; 149; 158; 182; 207; 214; 224; 240; 241; 252; 319; 399; 428; 437; 482; 457; 698; 785; 894; 898; 899; 964; 965; 968; 971.
- EZArch BMW bmw 1/8114.

Landeskirchliches Archiv Stuttgart

- D3/25
- D1, *Nachlass Landesbischof D. Theophil Wurm*

- D1/377

Deutsches Reichsgesetzblatt – 1933/1, nr. 80; 1933/1, nr. 86; 1934/1, nr. 22; 1935/1, nr. 100; 1937/1, nr. 75; 1938/1, nr. 18.

Donovan Nuremberg Trials Collections - *R&A Report 3114.4*, <https://lawcollections.library.cornell.edu/nuremberg/catalog/nur:00773>.

FOIA – Freedom of Information Act (CIA Archives) - (FOIA) /ESDN (CREST): 5197c267993294098d50e7ac, <https://www.cia.gov/readingroom/document/5197c267993294098d50e7ac>.

Colecții de documente editate

- International Military Trials Nürnberg – Red Series
 1. ***, *Nazi Conspiracy an Agresion*, vol. II, United States Government Printing Office, Washington, 1946.
 2. ***, *Nazi Conspiracy an Agresion*, vol. III, United States Government Printing Office, Washington, 1946.
 3. ***, *Nazi Conspiracy an Agresion*, vol. IV, United States Government Printing Office, Washington, 1946.
 4. ***, *Nazi Conspiracy an Agresion*, vol. V, United States Government Printing Office, Washington, 1946.
 5. ***, *Nazi Conspiracy an Agresion*, vol. VI, United States Government Printing Office, Washington, 1946.
 6. ***, *Nazi Conspiracy an Agresion*, vol. VII, United States Government Printing Office, Washington, 1946.
 7. ***, *Nazi Conspiracy an Agresion*, vol. VIII, United States Government Printing Office, Washington, 1946.
- International Military Trials Nürnberg – Green Series
 8. ***, *Trial of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals*, vol. I „The Medical Case”, Nürnberg, 1946 -1949.
- International Military Trials Nürnberg – Blue Series
 9. ***, *Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal*, vol. II, Nürnberg, 1947.
 10. ***, *Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal*, vol. XVI, Nürnberg, 1948.

11. ***, *Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal*, vol. XXV, Nürnberg, 1947.
12. ***, *Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal*, vol. XXXV, Nürnberg, 1949.
13. ***, *Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal*, vol. XL, Nürnberg, 1949.
14. ***, *Documents on German Foreign Policy 1918-1945*, Series C, vol. I, United States Government Printing Office, Washington, 1957.
15. ***, *Documents on German Foreign Policy 1918-1945*, Series C, vol. II, United States Government Printing Office, Washington, 1959.
16. ***, *Documents on German Foreign Policy 1918-1945*, Series C, vol. III, United States Government Printing Office, Washington, 1959.
17. ***, *Documents on German Foreign Policy 1918-1945*, Series C, vol. IV, United States Government Printing Office, Washington, 1962.
18. ***, *Documents on German Foreign Policy 1918-1945*, Series D, vol. I, United States Government Printing Office, Washington, 1949.
19. ***, *Documents on German Foreign Policy 1918-1945*, Series D, vol. IV, United States Government Printing Office, Washington, 1951.
20. ***, *Documents on German Foreign Policy 1918-1945*, Series D, vol. VII, Her Majesty's Stationery Office, London, 1956.
21. ***, *Acta Apostolicae Sedis – Comentarium Officiale*, Annus XXV – Volumen XXV, Roma, 1933, 10 septembrie, Nr. 14.
22. ***, *Enzyklika Mit Brennender Sorge an die Erzbischöfe und Bischöfe Deutschlands und die Anderen Oberhirten, die in Frieden Und Gemeinschaft mit dem Apostolischen Stuhl Leben, über die lage der Katholischen Kirche im Deutschen Reich, vom 14. März 1937*, https://www.vatican.va/content/pius-xi/de/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_14031937_mit-brennender-sorge.html.
23. ***, *Divini Redemptoris*, 19 martie 1937, Vatican, https://www.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19370319_divini-redemptoris.html
24. ***, *Kirchlicher Anzeiger für die Erzdiözese Köln*, anul 79, 1939
25. ***, *Verordnungsblatt des Katholischen Feldbischofs der Wehrmacht*, 1 septembrie 1939, nr. 2, anul 3, p. 5, <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/SRH3Z5N43BKKHOXT5VXTY2Q52WAVTFSC>

26. ***, *Verordnungsblatt des Katholischen Feldbischofs der Wehrmacht*, 18 octombrie 1939, nr. 3, anul 3, p. 9, <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/U5ZVNWYHAUWLV5OHWY6QPPBAQSRORYRH>
27. ***, *Verordnungsblatt des Katholischen Feldbischofs der Wehrmacht*, 1 septembrie 1940, nr. 7, anul 4, p. 1; <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/RPTOO737ZNSLE564C5ETGR5G5KPKJTBK>
28. ***, *Hirtenwort des Katholischen Feldbischofs der Wehrmacht an die katholischen Wehrmachtangehörigen zu dem großen Entscheidungskampf im Osten*, 29 iulie 1941, <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/O4T7MQWHMC7LM772V7LYWVQH77JGTWGI>
29. ***, *Hirtenbrief des Katholischen Feldbischofs der Wehrmacht an die Wehrmachtangehörigen*, 15 August 1942, <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/S2USBYCUNWF36MYV3A5BEZDJEFFQLWRE>
30. ***, *We Remembrer: A Reflection on the Shoah*, <http://www.christianunity.va/content/unitacristiani/en/commissione-per-i-rapporti-religiosi-con-l-ebraismo/commissione-per-i-rapporti-religiosi-con-l-ebraismo-crre/documenti-della-commissione/en1.html>
31. BECKMANN, Joachim, *Kirchliches Jahrbuch für die Evangelische Kirche in Deutschland, 1933-1944*, C. Bertelsmann Verlag, 1948
32. HERMELINK, Heinrich, *Kirche im Kampf. Dokumente des Widerstands und des Aufbaus in der evangelischen Kirche Deutschlands von 1933 bis 1945*, Wunderlich, Tübingen, 1950.
33. HUBER, Ernst Rudolf, *Documents on German Constitutional History*, Vol. 4, German Constitutional Documents 1919-1933, ediția a III-a 1992.
34. GRÜNZINGER (ed.), Gertraud, *Dokumente zur Kirchenpolitik des Dritten Reiches*, vol. V, 1939-1945, München, 2008.
35. GRÜNZINGER (ed.), Gertraud, *Dokumente zur Kirchenpolitik des Dritten Reiches*, vol. VI/1, 1938-1945, München, 2017
36. MÜLLER, Hans, *Katholische Kirche und Nationalsozialismus. Dokumente 1930-1935*, München, 1963.
37. VAN NATERS, M. van der Goes, *Report of the future position of the Saar*, document confidențial al Consiliului European, Strasbourg 1952, indice de înregistrare AS/AG (4) 45.

38. NICOLAISEN, Carsten, *Dokumente zur Kirchenpolitik des Dritten Reiches*, vol. 1, München, 1971.
39. NICOLAISEN, Carsten, *Dokumente zur Kirchenpolitik des Dritten Reiches*, vol. 2, München, 1975.
40. Niemöller (ed.), Gerhard *Die erste Bekenntnissynode der Deutsche Evangelischen Kirche zu Barmen – Text, Dokumente, Berichte*, vol. II, Göttingen, 1959.
41. NIEMÖLLER, Wilhelm, *Die zweite Bekenntnissynode der Deutsche Evangelischen Kirche zu Dahlem. Text-Dokumente-Berichte*, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1958.
42. NIEMÖLLER, Wilhelm, *Die dritte Bekenntnissynode der Deutschen Evangelischen Kirche zu Augsburg. Texte-Dokumente-Berichte*, Göttingen, 1969
43. NIEMÖLLER, Wilhelm, *Die vierte Bekenntnissynode der Deutschen Evangelischen Kirche zu Bad Oeynhausen*, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1960.
44. SCHMIDT, Kurt Dietrich, *Dokumente des Kirchenkampfes II. Die Zeit des Reichskirchenausschusses 1935-1937*, vol. 1, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1964
45. STASIEWSKI, Bernhard, *Akten deutscher Bischöfe über die Lage der Kirche, 1933-1945*, vol. 2, Mainz, 1976
46. STASIEWSKI, Bernhard, *Akten deutscher Bischöfe über die Lage der Kirche, 1933-1945*, vol. 3, Mainz, 1979
47. VOLK, Ludwig, *Das Reichs Konkordat vom 20 Juli 1933*, Matthias Grünewald Verlag, Mainz, 1972
48. VOLK, Ludwig, *Kirchliche Akten über die Reichskonkordatsverhandlungen*, Matthias Grünewald Verlag, Mainz, 1969
49. VOLK, Ludwig, *Akten deutscher Bischöfe über die Lage der Kirche, 1933-1945*, vol. 4, Mainz, 1981
50. VOLK, Ludwig, *Akten deutscher Bischöfe über die Lage der Kirche, 1933-1945*, vol. 5, Mainz, 1983.
51. VOLK, Ludwig, *Akten Kardinal Michael von Faulhabers 1917-1945*, vol. II, Mainz 1987

Cărți

1. ***, *The Nazi War against Catholic Church*, editată de Unites States National Catholic Welfare Conferences, Washington D.C. 1944.
2. ***, *Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder, 1785/1803 bis 1945 : ein biographisches Lexikon*. Herausgegeben von Erwin Gatz. Berlin, Duncker & Humblot, 1983.
3. ***, *Neue Deutsche Biographie (NDB)*. Vol.11, Duncker & Humblot, Berlin 1977.
4. ALVAREZ, Davin; Robert A. GRAHAM, *Nothing Sacred – Nazi Espionage Against The Vatican 1939-1945*, editura Frank Cass, Londra, 1997.
5. BARD, Mitchell, *The Vatican & the Holocaust: Pope Pius XII & the Holocaust*, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/pope-pius-xii-and-the-holocaust>.
6. BARNETT, Victoria, *For the Soul of the People*, New York, Oxford University Press, 1992.
7. BARTH, Karl, *The German Church Conflict*, John Knox Press, 1965.
8. BENTLEY, James, *Martin Niemöller: 1892-1984*, New York Free Press, 1984.
9. BERGEN, Doris L., *Between God and Hitler – Military Chaplains in Nazi Germany*, Cambridge University Press, 2003.
10. BETHGE, Eberhard, *Dietrich Bonhoeffer – a biography*, ed. revizuită, Fortress Press, Minneapolis, 2000.
11. BREIT, Thomas, *Die Deutsche Evangelische Nationalssynode am 9. August 1934. Bericht als Manuskript gedruckt*, Deschler Verlag, München, 1934.
12. BORG, Daniel R., *The Old-Prussian Church and the Weimar Republic: A Study in Political Adjustment*, Hanover, NH, University Press of New England, 1984.
13. BOOKBINDER, Paul, *Weimar Germany – The Republic of the reasonable*, Manchester University Press, 1996.
14. BORG, Daniel R., *The Old-Prussian Church and the Weimar Republic: A Study in Political Adjustment*, Hanover, NH, University Press of New England, 1984.
15. BRANCA, Eric, *Nu vreau război! Interviuurile uitate ale lui Hitler*, traducere de Ion M. Ioniță, Corint, 2022.
16. CARTER HETT, Benjamin, *Cum moare democrația – Ascensiunea la putere a lui Hitler și prăbușirea Republicii de la Weimar*, traducere de Cristina Felea, Polirom, Iași, 2021.

17. CAPLAN (ed.), Jane, *Istoria Germaniei Naziste*, traducere de Liviu Mateescu, Editura Orizonturi, 2020.
18. CLEMENS, Keith, *Dietrich Bonhoeffer's Ecumenical Quest*, World Council of Churches Publication, 2015.
19. CONWAY, John S., *The Nazi Persecution of the Churches*, London and Prescott, 1968.
20. CONRAD, Walter, *Der Kampf um die Kanzeln – Erinnerungen und Dokumente aus der Hitlerzeit*, Berlin, 1957.
21. CORNWELL, John, *Hitler's Pope. The Secret History of Pius XII*, New York, Penguin Books, 1999.
22. DELARUE, Jaques, *The Gestapo – A History of Horror*, ediția în limba engleză traducere de Mervyn Savill, Frontline Books, London 2008.
23. DRUMMOND, Andrew Landale, *German Protestantism since Luther*, Epworth Press, Londra, 1951.
24. DOMARUS, Max, *Hitler-Speeches and Proclamations 1932-1945*, Bolchazy-Carducci Publishers, USA, 1990.
25. ERICKSEN, Robert P., *Theologians under Hitler: Gerhard Kittel, Paul Althaus and Emanuel Hirsch*, Yale University Press New Haven, London, 1985.
26. FAULHABER, Kardinal, *Judentum, Christentum, Germanentum – Adventspregten*, München, 1933.
27. FERRIS, John *Cambridge History of the Second World War: Fighting the War*, vol. 1, Cambridge University Press, 2017.
28. FEST, Joachim C., *Hitler*, traducere de Richard și Clara WINSTON, London, 1974.
29. FERGUSON, Niall *Marele Război (1914-1918)*, Editura Polirom, 2021.
30. FISCHER, Joachim, *Die sächsische Landeskirche im Kirchenkampf 1933-1937*, Göttingen, 1972.
31. FISCHER, André, *Zwischen Zeugnis und Zeitgeist. Die politische Theologie von Paul Althaus in der Weimarer Republik*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2012.
32. FRAENKEL, Ernst, *The Dual State – a contribution to the teory of dictatorship*, Oxford University Press, New York, 1941.
33. GARBE, Detlef, *Betwen Resistance and Martyrdom: Jehovah's Witnesses in the Third Reich*, University of Wisconsin Press, 2008.

34. GEYER, Michael; Adam Tooze, *Cambridge History of the Second World War: Total War*, vol. III, Cambridge University Press, 2015.
35. GILBERT, Adrian, *Waffen-SS – Armata lui Hitler în război*, traducere de Iris-Manuela Anghel, Rao Distribuție, București 2020.
36. GOEBBELS, Joseph, *Tagenbücher 1924-1945*, coord. Ralf Georg Reuth, München 1999.
37. GONZALES, Justo L., *Ghid pentru studierea Istoriei Bisericești*, traducere de Cezar Login și Gabriel-Viorel Gârdan, Presa Universitară Clujeană, 2010.
38. GODMAN, Peter, *Hitler and the Vatican*, Free Press NY, 2004.
39. GOODRICK-CLARKE, Nicholas, *The Occult Roots of Nazism: Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology*, Reprint, Tauris Parke Paperbacks London, Tauris Parke, 2005.
40. GODZIK, Peter, *Das Betheler Bekenntnis von 1933 – Entstehung und Wirkung*, 2018, http://www.geschichte-bksh.de/fileadmin/user_upload/BK_im_Reich/Synopse_Betheler_Bekenntnis.pdf.
41. HAVERS, Robin, *Al Doilea Război Mondial în Europa, 1939-1943*, traducere de Ruxandra Tudor, ed. Corint, 2015.
42. HELMREICH, Ernst C., *The German churches under Hitler: background, struggle, and epilogue*, Wayne State University Press, Detroit, 1979.
43. HELMREICH, Ernst Christian, *Religious education in German schools – an historical approach*, Harvard University Press, 1959.
44. HILGEMANN, Werner, *Atlas Zur Deutschen Zeitgeschichte 1918-1968*, R. Piper, 1984.
45. HITLER, Adolf, *Însemnări intime și politice*, vol.1-2, traducere de Anca-Irina Ionescu, Corint, 2017.
46. HOCKENOS, Matthew D., *A Church divided – german pretestant confront the nazi past*, Indiana University Press, 2004.
47. HOCKERTS, Hans Günter, *Die Sittlichkeitsprozesse gegen Katolische Ordensangehörige und Priester 1936/1937*, Matthias Grünwald Verlag, Mainz, 1971.
48. IONIȚĂ, Viorel (coord.), *Istoria Bisericească Universală*, vol. II, Ed. Basilica, București, 2021.

49. JASCH, Hans-Christian, „Civil Service Lawyers and the Holocaust: The Case of Wilhelm Stuckart” în *The Law in Nazi Germany and the Holocaust*, ed. Alan E. STEINWEIS and Robert D. RACHLIN, Berghahn Books, USA, 2013.
50. KERTZER, David I., *Pope and Mussolini: Pact whit The Devil*, Random House Publishing, 2014; ediție în limba română: *Papa și Mussolini*, traducere de Ofelia AL-GAREB, Rao, 2015,.
51. KERSHAW, Ian, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives*, Londra, 1993.
52. KERSHAW, Ian, *Hitler – a biography*, Penguin Books, London, 2009.
53. KERSHAW, Ian, *Sfârșitul: Rezistența sfidătoare și înfrângerea Germaniei lui Hitler*, traducere de Cristina Ispas, Editura Corint, 2014, București.
54. KINDER, Christian, *Neue Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Schleswig-Holstein und im Reich 1924-1945*, Flesburg, Karfeld, 1968 .
55. KLEE, Ernst, *Dokumente zur „Euthanasie”*, Fischer Taschenbuch Verlag, 1986.
56. KRIEGER, Walter, *Kardinal Dr. Theodor Innitzer un der Nationalsozialismus*, https://www.pastoral.at/dl/MtlKJKJKLKKMnJqx4KJK/Theodor_Innitzer_und_der_Nationalsozialismus_pdf.
57. von KROCKOW, Christian conte, *Germanii în secolul lor (1890-1990)*, Ed. All, București, 1999, trad. de Marlen Negrescu.
58. KUPISCH, Karl, *Die deutschen Landeskirchen im 19. und 20. Jahrhundert*, Vandenhoeck & Ruprecht, 1975.
59. LEWY, Guenter, *The Catholic Church and Nazi Germany*, 1964, republicată în anul 2000 de către *First Da Capo Press*, USA.
60. LEY, Rober, *Organisationsbuch der NSDAP*, München, 1935.
61. LUTZER, Erwin W., *Hitler's Cross: The Revealing Story of How the Cross of Christ was used as a Symbol of the Nazi Agenda*, Moody Pub, London, 1995.
62. MAXIMILIAN, Prince of Baden, *The Memoirs of Prince Max of Baden*, trad W.M. Caulder și C.W.H. Sutton, New York, 1928, Epub, 2017, vol. II.
63. MANVELL, Roger; Heinrich FRAENKEL, *Heinrich Himmler – viața sinistră a șefului SS-ului și al Gestapo*, Editura Meditații, București 2010, trad. Dan Criste
64. MAZOWER, Mark, *Umbre peste Europa – Democrație și totalitarism în secolul XX*, traducere de Mihnea GAFIȚA, Editura Litera, 2018.
65. MATHESON, Peter, *The Third Reich and the Chirstian Churches*, Michigan, 1981

66. MEIER, Kurt, *Die Deutschen Christen: das Bild einer Bewegung im Kirchenkampf des Dritten Reiches*, Vandenhoeck & Ruprecht, 1964.
67. MEIER, Kurt, *Der Evangelische Kirchenkampf*, Gottingen, 1964-1979.
68. METAXAS, Eric, *Bonhoeffer – pastor, martir, profet, spion*, Editura Scriptum, 2016.
69. MICKLEM, Nathaniel, *National Socialism and the Roman Catholic Church, 1933-1938*, Oxford University Press, London, 1939.
70. MOTRICALĂ, Mihail G., *Biserica Ortodoxă Rusă din afara Rusiei (ROCOR). Începuturi, istorie, unirea cu Biserica mamă și posibile perspective de viitor*, teză de doctorat susținută la Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu în data de 09.11.2018, disponibilă pe Platforma REI, indice F-CA-17594/10.12.2018.
71. MCDONOUGH, Frank, *Gestapo – mit și realitate despre poliția secretă a lui Hitler*, traducere de Ondine-Cristina Dascălița, Editura Trei, București 2019.
72. NIESEL, Wilhelm, *Um Verkündigung und Ordnung der Kirche. Die Bekenntnissynoden der Evangelischen Kirche der altpreuussischen Union 1934-1943*, Bielefel, 1943.
73. NIEMÖLLER, Wilhelm, *Hitler und die evangelische Kirchenführer*, Bechauf, 1959.
74. NIEMÖLLER, Wilhelm, *Kampf un Zeugnis der Bekennende Kirche*, Bechauf Verlag, Bielefeld, 1948.
75. NEUMANN, Peter, *Die Jungreformatrische Bewegung*, Arbeiten zur Geschichte des Kirchenkampfes ; Vol. 25., Gottingen, Vandenhoeck u. Ruprecht, 1971.
76. VAN NORDEN, Günther, *Kirche in der Krise. Die Stellung der evangelischen Kirche zum nationalsozialistischen Staat im Jahre 1933*, Düsseldorf, 1963.
77. NOWAK, Kurt, *Evangelische Kirche un Weimarer Republik: zum politischen Weg deutschen Protestantismus zwischen 1919 und 1932*, Gottinghen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1981.
78. PACEPA, Ion Mihai; Ronald J. Rychlak, *Dezinformarea*, traducere de Marius Stan Humanitas, București, 2015.
79. PETERS, Shawn Francis, *Judging Jehovah's Witnesses: Religious Persecution and the Dawn of the Rights Revolution*, University of Kansas, 2000.
80. PHAYER, Michael, *The Catholic Church and the Holocaust*, Bloomington, Indiana University Press, 2000.

81. PRIEPKE, Manfred, *Die Evangelische Jugend im Dritten Reich 1933-1936*, Verlag, Norddeutsche Verlagsanstalt O. Goedel, Hannover, 1960.
82. PREISINGER, Arthur A., *The Church Struggle in Nazi Germany, 1933-34: Resistance, Opposition or Compromise*, Faculty of Texas Tech University, 1991.
83. PROBST, Christopher J., *Demonizing the Jews: Luther and the Protestant Church in Nazi Germany*, Bloomington Indiana University Press, 2012.
84. QUETEL, Claude, *Tout sur Mein Kampf*, Perin, un departement d'Edi8, 2017, traducere în limba română de Gina Belabed, ed. Niculescu 2018.
85. RATCLIFFE, Alexander, *The Truth about Hitler and the Roman Catholic Church!*, Previously of Edinburgh Education Authority Glasgow Education Committee and Glasgow Town Council, 1943.
86. RAUSCHNING, Hermann, *Hitler speaks*, London, 1940.
87. REYNAUD, Michael; Sylvie Graffard, *The Jehovah's Witnesses and the Nazi: Persecution, Deportation and Murder, 1933-1945*, Cooper Square Press, 2001.
88. RHODES, Anthony R., *Vatican in the age of Dictators: 1922-1945*, ed. Holt, Rinehart and Winston, USA, 1973.
89. ROSENBERG, Alfred, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*, München, 1934.
90. ROSENBERG, Alfred, *Protestantische Rompliger: Der Verrat an Luther un der Mytus des 20. Jahrhunderts*, München, 1937.
91. ROSENBERG, Alfred, *Tagebuch 1936-1944*, 1957.
92. ROLAND, Paul, *Viața în timpul celui de-al Treilea Reich*, traducere de Dorina Elena Tera, Ed. Prestige, București, 2021.
93. REIMERS, Karl Friedrich, *Lübeck im Kirchenkampf des Dritten Reiches: nationalsozialistisches Führerprinzip un evangelish-lutherische Landeskirche von 1933 bis 1945*, ed. Vandenhoeck & Ruprecht, Gottingen, 1965.
94. SCHOLDER, Klaus, *The Churches an the Third Reich, vol. 1 – Preliminary History an the Time of Illusions 1918-1934*; Fortres Press, Philadelphia, translated by John Bowden, 1987.
95. SCHOLDER, Klaus, *The Churches and the Third Reich, vol. 2 – The Year of Desillusionment: 1934 Barmen and Rome*, Fortres Press, Philadelphia, translated by John Bowden, 1988.
96. SCHOLDER, Klaus, *A Requiem for Hitler*, translated by John Bowden, SCM Press London, 1989.

97. SCHOLDER, Klaus, *Die Kirchen zwischen Republik und Gewaltherrschaft*, Berlin, 1988.
98. SMITH, Woodruff D., *Politics an the Sciens of Culture in Germany, 1840-1920*, NY Press, New York, 1991.
99. SPEER, Albert, *Inside the Third Reich*, traducere în engheză de Richard și Clara WINSTON, The Macmillan Company, 1970.
100. SCHMIDT, Kurt Dietrich, *Die Bekenntnisse und grundsätzlichen Äußerungen zur Kirchenfrage des Jahres 1933*, vol. 1, Göttingen, 1934.
101. STEHLIN, Steward A., *Weimar an the Vatican – 1919-1933: German-Vatican Diplomatic Relation in the Inter-War Yars*, Princeton University Press, 1983.
102. SCHODDE, George H., *The Protestant Church in Germany*, Philadelphia, 1901.
103. SOLBERG, Mary M., *A Church Undone – Documents from the German Christian Faith Movement, 1932-1940*, Fortress Press, Minneapolis, 2015.
104. SCHMIDT, Jürgen, *Martin Niemoller im Kirchenkampf*, Leibniz Verlag, 1971.
105. SCHMIDT, Dietmar, *Pastor Niemöller*, Garden City, New York, 1959.
106. STOLBERG-WERNIGERODE, Otto, *Neue deutsche Biographie*, Bd. 20, Pagenstecher - Püterich, Berlin, 2001.
107. STEIGMANN-GALL, Richard, „*The Holy Reich*” *religious Dimensions of Nazi Ideology, 1919-1945*, Toronto, 1999.
108. STONE, Norman *Primul Război Mondial – o scurtă istorie*, traducere de Cora Radulian, Editura Litera, 2023.
109. STONE, Norman *Al Doilea Război Mondial*, traducere de Cora Radulian, Editura Litera, București, 2023.
110. TAYLOR, Robert R., *The Word in Stone: Architecture in the National Socialist Ideology*, University of California Press, 1974.
111. VUILLIERME, Jean-Luis, *O oglindă a occidentului*, traducere de Vasile SAVIN, Editura Rao, 2014.
112. WRIGHT, Jonathan R. C., *Über den Parteien – Die politische Haltung der evangelische Kirchenführer 1918-1933*, Göttingen, 1977.
113. VENTRESCA, Robert A., *Soldier of Christ. The Life of Pius XII*, Harvard University Press, 2013.

114. WILLIAMSON, David G, *Al Treilea Reich*, traducere de I. Gîțlan ANGEL, Iris MANUELA, All, 2012.
115. WOLF, Huber, *Pope and Devil – The Vatican’s Archive and the Third Reich*, traducere de Kenneth Kronenberg, Harvard University Press, 2010.
116. WAGNER, Dieter; Gerhard TOMKOWITZ, *Ein Volk, Ein Reich, Ein Führer – The Nazi Annexation of Austria 1938*, ediția în engleză, ed. Langman Londra, 1971.
117. ZABEL, James A., *Nazism and the Pastors: A Study of the Ideas of Three Deutsche Christen Groups*, Scholars Press, Montana, USA, 1971.

Studii și Articole

1. AHLERS, Rolf, „The Confesion of Altona”, *Harvard Theological Review*, vol. 77, nr. 3-4, (1984).
2. BURNHAM, Walter Dean, „Political Immunization and Political Confesionalism: The United States and Weimar Germany”, *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 3, Nr. 1, (1972), pp. 1-30, cod DOI: <https://doi.org/10.2307/202460>.
3. BARANOWSKI, Shelley, „The 1933 German Protestant Church Elections : Machtpolitik or Accommodation?”, *Church History* 49, nr. 3, septembrie (1980), pp. 298–315, <https://doi.org/10.2307/3164452>.
4. BAUER, Günther, *Kirchliche Rundfunkarbeit 1924-1939*, Knecht Verlag, 1966, pp. 82-100;
5. William S. SKILES, „Protests from the Pulpit: The Confessing Church and the Sermons of World War II.” *Sermon Studies* 1.1/(2017), pp.1-23, <https://mds.marshall.edu/sermonstudies/vol1/iss1/1>.
6. BRYANT, Michael S., „The Emperor Of Ice-Cream: Nationalist Socialist Euthanasia, 1933–1945”, *Confronting the “Good Death”: Nazi Euthanasia on Trial, 1945-1953*, University Press of Colorado, (2005), pp. 38-39, <http://www.jstor.org/stable/j.ctt1wn0r98.6>.
7. BURLEIGH, Michael, „Between Enthusiasm, Compliance and Protest: The Churches, Eugenics and the Nazi ‘Euthanasia’ Programme”, *Contemporary European History*, vol. 3, no. 3, (1994), p. 259, *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/20081526>.
8. BERGEN, Doris L., „Catholics, Protestants, and Christian Antisemitism in Nazi Germany”, *Central European History* 27, nr. 3, (1994), pp. 329–48, <http://www.jstor.org/stable/4546438>.

9. CONWAY, John S., „The Historiography of the German Church Struggle”, *Journal of the American Academy of Religion* XXXII, nr. 3, (1964), pp. 221–230, <https://doi.org/10.1093/jaarel/XXXII.3.221>.
10. COPPA, Frank J., „Between Anti-Judaism and Anti- Semitism, Pius XI’s Response to the Nazi Persecution of the Jews: Precursor to Pius XII’s “Silence”?”, *Journal Of Church and State*, (2015).
11. LI, Dabo, „Capitulation or Resistance? The Response of the Catholic Church to Nazi Mistreatment of Jews” în *Black & Gold*, vol. 1, (2015) <https://openworks.wooster.edu/blackandgold>
12. GERHARD, Besier, „Confessional versus Ideological Convictions: The ‘Flüednersches Evangelisationswerk’ and the Ecclesiastical Foreign Office of the German Protestant Church During the Spanish Civil War”, *Kirchliche Zeitgeschichte*, vol. 15, nr. 2, (2002), pp. 509–18, <http://www.jstor.org/stable/43751657>.
13. GALLIN, Mary Alice. „The Cardinal and the State: Faulhaber and the Third Reich”, *Journal of Church and State* 12, nr. 3, (1970), pp. 385–404. <http://www.jstor.org/stable/23914228>.
14. GORMAN, Daniel, „Ecumenical Internationalism: Willoughby Dickinson, the League of Nations and the World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches.”, *Journal of Contemporary History*, vol. 45, no. 1, (2010), pp. 51–73. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/40542905>.
15. HELMREICH, Ernst C. , „The Arrest and Freeing of the Protestant Bishops of Württemberg and Bavaria, September-October 1934.” *Central European History* 2, nr. 2, (1969), pp. 159–69. <http://www.jstor.org/stable/4545525>.
16. ICĂ, Ioan I., „Declarația teologică de la Barmen și semnificația ei istorică și actuală”, *Revista Teologică*, Serie Nouă, Anul I (73), nr. 4, Sibiu, (1991)
17. KEEFE, Thomas M., „The Mundelein Affair: A Reappraisal”, *Records of the American Catholic Historical Society of Philadelphia* 89, nr. 1/4, (1978), pp. 74–84. <http://www.jstor.org/stable/44210905>.
18. KENT, George O., „Pope Pius XII and Germany: Some Aspects of German-Vatican Relations, 1933-1943.” *The American Historical Review* 70, nr. 1, (1964), pp. 59–78. <https://doi.org/10.2307/1842098>.
19. LUŽA, Radomir V., „Nazi Control of the Austrian Catholic Church, 1939-1941.” *The Catholic Historical Review* 63, nr. 4, (1977), pp. 537–572. <http://www.jstor.org/stable/25020179>.

20. MASON, John Brown, „The Catholic Church Faces Hitlerism”, *The Sewanee Review* 42, nr. 2, (1934).
21. MENKE, Martin R., „Misunderstood Civic Duty: The Center Party and the Enabling Act” în *Jurnal of Church and State*, vol., 51, nr. 2, (2009), pp. 236-264, <http://www.jstor.org/stable/23921833>.
22. MICHELER, Stefan, and Patricia SZOBAR, „Homophobic Propaganda and the Denunciation of Same-Sex-Desiring Men under National Socialism.” *Journal of the History of Sexuality* 11, nr. ½, (2002), pp. 95–130. <http://www.jstor.org/stable/3704553>.
23. MEIER, Kurt, „Der Kirchenkampf Im Dritten Reich Und Seine Erforschung”, *Theologische Rundschau* 33, nr. 2, (1968), pp. 120–73. <http://www.jstor.org/stable/26153052>.
24. NEVINS, Allan, „Germany Quits the League” *Current History (1916-1940)*, vol. 39, nr. 3, (1933), pp. 327–32. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/45334480>.
25. STEIGMANN-GALL, Richard, „Rethinking Nazism and Religion: How Anti-Christian Were the ‘Pagans’?” *Central European History* 36, no. 1, (2003), pp. 75–105. <http://www.jstor.org/stable/4547272>.
26. WENDELL HOLMES JR., Oliver, „The Path of the Law”, *Harvard Law Review*, 10 (1897), pp. 457-477 republicată în (2009), ed. The Floating Press, https://warwick.ac.uk/fac/soc/sociology/staff/sfuller/social_theory_law_2015-16/oliver_wendell_holmes_oliver_holmes_the_path_of_law.pdf